

Protestantse Theologische **Universiteit**

Onderzoeksplatform Connecting Churches and Cultures

DE IDENTITEIT VAN DAMSTERBOORD

Een kwalitatief onderzoek naar welke gebouwen
passen bij de identiteit van de PG Damsterboord

Rebecca van den Born en dr. Marten van der Meulen

PThU / CCC mei 2017

Inhoudsopgave

Introductie	3
Methodologie	4
a. Werkwijze	4
b. Gespreksvormen	4
c. Analyse	5
De vijf kernwaarden van de identiteit van PG Damsterboord	6
a. Gemeenschap	6
b. Ontmoeting	6
c. Openheid	7
d. Trouw	7
e. Eigenheid	7
Oecumene	8
a. Samen geloof beleven	8
b. De Emmaüskerk als gebouw van de oecumene	8
c. Einde van een tijdperk?	8
Materiële kant van het kerkzijn	10
a. Vergaderzaal – oude kerk	10
b. Presentie in de wijk	10
c. Toegankelijkheid	11
d. Symboliek	11
e. Sfeer: omgeving, traditie, voorgeslacht	11
Conclusies	13
Een godsdienstsociologische schets van het Nederlandse religieuze landschap	13
Nieuwe vormen van geloof	15
Scenario's	17
Scenario 1: een gemeente met een sterke esthetische, liturgische identiteit	18
Scenario 2: een gemeenschap van warme gemeenschappen	19
Scenario 3: een combinatie van scenario 1 en 2	20
Verdere overwegingen	21
Oecumene	21
Plaats, gebouw en gemeenschap	22
Bibliografie	24

Introductie

Voor u ligt het eindproduct van een onderzoek dat sinds oktober 2016 bezig is; het rapport, met daarin een analyse van de verzamelde gegevens. Binnen de kerkenraad van de PG Damsterboord is de vraag gerezen hoe de toekomst eruit moet zien wat betreft de Emmaüskerk en de Stefanuskerk. Welk gebouw past het beste bij de identiteit van de gemeente? Passen beide gebouwen daarbij, of één van de twee? Met deze vragen is de kerkenraad naar het onderzoeksplatform Connecting Churches and Cultures (CCC) van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) te Groningen gegaan. CCC heeft vervolgens de diverse vragen in een onderzoeksvraag gegoten:

Welk kerkgebouw past of welke kerkgebouwen passen het beste bij de identiteit die de PG Damsterboord de komende 10 jaar wil ontwikkelen?

De volgende subvragen hebben ook een belangrijke rol gespeeld in het onderzoek:

1. Welke rol speelt de bestaande oecumenische samenwerking in de keuze voor het kerkgebouw?
2. Welke rol speelt de verspreiding van de leden over een aantal dorpen én een stadswijk in de keuze voor het kerkgebouw?
3. Welke beelden, idealen en praktijken zijn belangrijk voor de leden van PG Damsterboord wat betreft het zijn van een geloofsgemeenschap?

Er zijn gesprekken gevoerd, en naar aanleiding van analyse van deze gesprekken en onze observaties is dit rapport opgesteld. Wij zullen op geen enkele wijze een oordeel geven over wat er besloten moet worden omtrent de kerkgebouwen. U zult als gemeente uw eigen keuzes moeten maken. Het rapport kan wel inzichten geven die u zullen helpen om een goede keuze te maken.

Tijdens de gesprekken merkten we op dat gemeenteleden zich afvroegen waarom de gemeente dit onderzoek door een externe partij liet uitvoeren, en waarom de gemeente het niet zelf kon doen. De reden hiervoor is dat CCC en haar onderzoekers onafhankelijk zijn van de PG Damsterboord, en geen enkele belang hebben in de gemeente. Bovendien maken de onderzoekers gebruik van wetenschappelijke methodes die als doel hebben om een evenwichtig beeld te geven van verschillende stemmen. Zodoende is het mogelijk om met een meer objectieve blik de zaken in ogenschouw te nemen, om daarmee de gemeente van dienst te kunnen zijn.

Dit rapport bevat de volgende onderdelen: een hoofdstuk over de methodologie, over kernwaarden, over de oecumene, over de materiële kant van het kerk zijn, en als laatste de conclusies die wij hebben getrokken uit het onderzoeksmateriaal.

Methodologie

a. Werkwijze

Onze methode is geïnspireerd op de ARCS-methodologie (Bhatti et al. 2010). Met behulp van participerende observaties, interviews, focusgroepen en feedback sessies worden bij deze methode op inductieve wijze verschillende theologische stemmen opgediept en met elkaar in verband gebracht. Voor ons onderzoek betekende dit dat we bewust op zoek zijn gegaan naar de theologische stemmen die leven bij de betrokkenen. Deze stemmen hebben hun eigen belang, en kunnen in een proces van reflectie verbonden worden met theologische stemmen uit de academie en de christelijke traditie.

Onderdeel van de ARCS-methode is ook het instellen van een expertteam (de onderzoekers) en een praktijkteam (mensen die betrokken zijn bij de kerk die onderzocht wordt). Voorafgaand en tijdens het onderzoek is er meerdere keren met het praktijkteam gesproken. Dit praktijkteam hielp de onderzoekers om hun onderzoek uit te voeren. Ook werden de onderzoeksvraag en de eerste resultaten van het onderzoek met het praktijkteam besproken. Zo wisten we zeker dat we met het onderzoek op de goede weg waren en ook echt onderzoek deden dat aansloot bij de vragen die leefden.

Het praktijkteam heeft binnen de gemeente bekendheid gegeven aan het onderzoek, door middel van een bericht in het kerkblad, een e-mail aan de gemeenteleden en een bericht in de zondagsbrief. Er zijn drie avonden georganiseerd, om zoveel mogelijk gemeenteleden de gelegenheid te geven bij een focusgroepgesprek aanwezig te zijn. Op de drie focusgroepgesprekken zijn in totaal 34 mensen afgekomen en tijdens de interviews zijn tweemaal twee mensen aan het woord geweest, wat maakt dat we uiteindelijk 38 mensen gesproken hebben. Van het praktijkteam (dat bestond uit vier mensen) hebben we vernomen dat er in een gemiddelde kerkdienst vijftig mensen zitten, waardoor we er redelijk zeker van kunnen zijn dat we met het getal van 38 (inclusief de leden van het praktijkteam) een behoorlijk deel van de mensen dat actief bij de kerk betrokken is gesproken hebben.

b. Gespreksvormen

We hebben gekozen voor het focusgroepgesprek als belangrijkste onderzoeksmethode. Op deze manier konden we met veel mensen op één moment spreken, wat de efficiëntie en tijdsduur van het onderzoek ten goede komt. Ook heeft een focusgroepgesprek het voordeel dat mensen tijdens het gesprek elkaars meningen horen, en daar zowel tijdens het gesprek als na het gesprek op kunnen reageren en over door kunnen praten. Tenslotte kan een focusgroepgesprek een eerste aanzet geven tot een gewenste verandering. Het betreft mensen bij een besluitvormingsproces, waardoor zij zich serieus genomen voelen. Bovendien is het verbeelden van een toekomst, wat we nadrukkelijk in de gesprekken hebben gedaan, een manier om zich te richten en in te leven in een verandering, ook als nog niet duidelijk is wat de verandering precies zal behelzen (Cooperrider 2012, 83). Een mogelijk nadeel van het focusgroepgesprek is dat bepaalde mensen de boventoon kunnen voeren. We denken dat wij als gespreksleiders in staat zijn geweest om de gesprekken in goede banen te leiden en iedereen evenredig aan het woord te laten.

Tijdens het laatste focusgroepgesprek is ook gebruik gemaakt van foto-elicitering (zie De Roest 2013 voor een uitleg over het gebruik van foto's in onderzoek naar kerken). Vaak vinden mensen het lastig om in concrete termen over hun ervaringen te spreken, en die te koppelen aan de kerkgebouwen en aan de identiteit van de gemeente. Om die reden is er een selectie van een dertigtal foto's per kerk gebruikt om tot een gesprek te komen. Mensen moesten allen twee foto's uitkiezen: één van de Emmaüskerk en één van de Stefanuskerk. Vervolgens mochten ze een

verklaring geven waarom ze die twee foto's hadden gekozen. Uit die verklaringen bleek dat het makkelijker was in concreto te spreken over de kerken en ervaringen in de kerken wanneer mensen een foto hadden om de woorden aan te koppelen.

In het eerste interview zijn de predikant en de voorzitter van de kerkenraad geïnterviewd. Zij hebben zich bewust teruggetrokken uit het onderzoek omdat ze, naar eigen zeggen, al een mening gevormd hadden en die niet van invloed wilden laten zijn op de gesprekken met de gemeenteleden. Er is voor gekozen ze alsnog te interviewen omdat zij gerekend worden tot de sleutelinformanten: personen die weten hoe de gemeente werkt en in elkaar zit. Zowel de gemeenteleden als zij hebben tijdens de gesprekken alle ruimte gekregen hun gedachten uit te spreken zonder wederzijds door elkaar beïnvloed te worden.

In het tweede interview, wat tevens het laatste gesprek was alvorens aan het coderen te beginnen, zijn twee gemeenteleden aan het woord gekomen die door omstandigheden niet in staat waren naar een focusgroepgesprek te komen. Om die reden zijn ze in hun eigen huis geïnterviewd.

c. Analyse

De gesprekken zijn geanalyseerd met standaard wetenschappelijke methodes. Door elk thema een bepaalde code te geven, wordt snel duidelijk welke thema's vaker terugkomen. Deze onderwerpen liggen de gemeenteleden blijkbaar na aan het hart en vormen een indicatie dat dit onderwerp belangrijk is. Ook hebben we gelet op woordgebruik en het verband tussen verschillende thema's. De analyse en de verschillende thema's die wij hebben geïdentificeerd vormen het hart van dit rapport.

De vijf kernwaarden van de identiteit van PG Damsterboord

Tijdens de focusgroepgesprekken vroegen wij de aanwezige gemeenteleden waar zij trots op zijn. Wanneer iemand spreekt over datgene waar hij trots op is, laat dat een stuk van de identiteit van diegene zien als gemeentelid, en op die manier ook van de identiteit van de gemeente, omdat het gemeentelid onderdeel is van de gemeente (zie Becker 1999). In het empirische materiaal hebben wij vijf kernwaarden onderscheiden die de identiteit van de PG Damsterboord omschrijven. Dat zijn 'gemeenschap', 'ontmoeting', 'openheid', 'trouw' en 'eigenheid'. Deze vijf beschrijven we hieronder, waarbij we citaten van verschillende respondenten gebruiken.

a. Gemeenschap

Gemeenteleden stellen voorop dat de PG Damsterboord een kerkelijke gemeente is die niet verbonden is aan een gebouw. Dat wil zeggen, de gemeente bestaat op zichzelf, ongeacht in welk gebouw ze huist. Een gemeentelid heeft bijvoorbeeld gezegd, "het maakt helemaal niet zo uit waar je zit, als je maar met een groep er zit." Hieruit is op te maken dat de gemeenteleden de gemeente vormen. Het gebouw heeft daarin een secundaire functie.

"[De Emmaüskerk en de Stefanuskerk] zijn allebei plaatsen waar we de eredienst met elkaar vieren. Een kerkdienst kan je ook op een voetbalveld vieren. Het gaat om de gemeenschap", bracht een gemeentelid in. Niet alleen de gemeente is belangrijk, maar ook de activiteiten die de gemeenteleden met elkaar beleven, zoals het vieren van een eredienst. Volgens dit gemeentelid kan dat ook op een willekeurige plaats waar geen kerk is, omdat het uiteindelijk draait om de gemeenschap die je met elkaar hebt.

Kortom, de mensen die aan de verschillende gesprekken deelnamen hebben een zekere 'spiritualistische' inslag. De materiële kant van het geloof wordt afgezwakt, terwijl de inhoudelijke kant wordt benadrukt. Zoals hieronder duidelijk wordt, is dat niet het hele verhaal, maar het is in het kader van de vraag naar gebouwen goed om hier op te merken dat in de theologie van de gemeenteleden gebouwen een secundaire rol spelen.

b. Ontmoeting

Gemeenteleden hechten waarde aan de onderlinge ontmoeting die plaatsvindt tijdens en na de kerkdienst: "Het brengt ons vreugde elkaar weer te zien op zondag". Het koffiedrinken na de dienst wordt gezien als iets zeer positiefs, aangezien het gelegenheid geeft voor ontmoeting en een manier om de betrokkenheid op elkaar te versterken. Het werd ook wel als volgt beschreven: "[tijdens het koffiedrinken] worden zaken gedaan in de zin van, er worden contacten gelegd, problemen besproken." Aan de gebeurtenis van het ontmoeten wordt meer waarde gehecht dan aan de locatie waar de gebeurtenis plaatsvindt: "Dat je elkaar ontmoet, met elkaar meevoelt, is heel belangrijk. Dat is belangrijker dan een kerkgebouw." Ontmoeting bewerkstelligt gemeenschap en "dat vind ik heel belangrijk, de gemeenschap die je ervaart."

Ontmoeting schept samenhang en verbondenheid tussen kerkleden, "daarvoor ben ik ook hier en niet in een andere kerk. De onderlinge betrokkenheid, dat is het belangrijkste voor mij." Gemeenteleden zijn dus betrokken op elkaar, op een manier die door velen als plezierig wordt ervaren. Eén van de gemeenteleden schetst een contrast met vroeger: "Ik kom zelf uit een dorp waar [de sociale controle] vroeger wel heel erg was, 'o, die was niet in de kerk', dat soort geneuzel. Dat betuttelende is hier niet, en dat is prettig." Hoewel er geen sociale controle heerst, vragen gemeenteleden wel naar elkaars welzijn in tijden van afwezigheid, en dat wordt door alle respondenten als goed ervaren.

c. Openheid

Gemeenteleden spreken met trots over het feit dat de gemeente verwelkomend is naar onbekende en nieuwe mensen, en open richting elkaar wat betreft geloofsbeleving. Woorden die vaak naar voren kwamen op de openheid te beschrijven zijn: de gemeente is “open”, “welkom”, in de gemeente “mag iedereen zichzelf zijn”, “mag iedereen vragen stellen”, “mag iedereen op zijn eigen manier het geloof beleven”. “Iedereen is echt welkom, hoe hij of zij ook is. Dat is het eerste wat mij te binnen schiet als je vraagt wat ik zo mooi vind aan Damsterboord.”, en: “Dat is voor mij kerk, dat als je even anders denkt, je niet met gefronste wenkbrauwen wordt bekeken.” Nieuwe mensen worden gelijk uitgenodigd om een kopje koffie te komen drinken na de dienst, en zo probeert de gemeente iedereen gastvrij te ontvangen.

Uit de openheid blijkt ook het liberale karakter van de gemeente. De meeste mensen willen niet hun geloofsbeleving opleggen aan anderen: “er is wel een basis en van daaruit wordt het protestantse geloof officieel beleden, maar als je daar op je eigen manier wat vanaf wijkt hoor je er net zo goed bij.” Ook oecumene (zie hieronder) wordt gezien als een voorbeeld van het open karakter van de gemeente: het is een voorbeeld van samenwerken in verscheidenheid.

d. Trouw

Er wordt gesproken over een scala aan activiteiten dat plaatsvindt in en rondom de kerk. Het aanbod is gevarieerd en er zijn altijd mensen om zich ervoor in te zetten. “Achter de schermen dragen heel veel mensen bij om de diensten goed te laten verlopen, ze zorgen voor de mensen die niet zichtbaar zijn. Ja, daar mag de gemeente trots op zijn.” En wanneer tegenslag wordt ondervonden, gaat de gemeente ook door: “Mensen zijn niet voor één gat te vangen, als er een keer iets tegenzit haken ze niet af maar gaan ze gewoon door.” Over de trouwe kern die zich altijd voor van alles inzet wordt met lof gesproken. Gemeenteleden nemen hun verantwoordelijkheid. “We hebben heel veel werkgroepen waar toch altijd mensen zich voor in willen zetten. Daardoor kan je waarmaken dat je een kerkgemeenschap bent”, en: “Het is een kleine en een trouwe groep, die geregeld naar de kerk komt, die de lofzang gaande houdt, die belangstelling heeft om te leren en om samen te beleven.”

Een andere dimensie die verbonden is met het begrip ‘trouw’, is de oecumene. “Als we de Emmaüskerk afstoten zadelen we [de parochie] op met een probleem. Dat is niet goed.” Veel gemeenteleden voelen zich loyaal tegenover hun rooms-katholieke partner in de oecumene. Ze willen haar niet “laten vallen”. “Als het niet goed gaat [met de oecumene], dan hebben wij waarschijnlijk de opdracht om ons best te doen om dat te revitaliseren, hoe lastig dat ook is”, en: “Wij kunnen er geen streep door zetten.”

e. Eigenheid

De PG Damsterboord mag bestaan, als kleine gemeente, los van de Stad. Ze is niet opgeslokt in grotere verbanden en mag haar eigen ding doen. “In alle kerkelijke stadsgemeentes hebben we nog wel onze eigenheid, we kunnen onze eigen weg gaan, als dorpsgemeente. Dat maakt dat we een unieke gemeente zijn, dat vind ik wel stoer.” Die zelfstandigheid “geeft toch wat meer vrijheid, dan wanneer je in zo’n groot verband van kerken in de stad zit.”

Oecumene

Over de oecumene zijn heel wat woorden gerept, waaruit het belang van dit fenomeen voor de PG Damsterboord blijkt. Dit is volgens veel gemeenteleden ook een onderdeel van de identiteit. We bespreken het echter als een apart onderdeel, vanwege het belang dat aan het thema gehecht wordt, maar ook omdat verschillende onderdelen van de identiteit hier samen komen. Momenteel bestaat de oecumene uit de samenwerking tussen de PG Damsterboord en de (recent hernoemde) Hildegard van Bingen parochie. Aan de oecumene willen we drie beschrijvingen koppelen: 'samen geloof beleven', 'de Emmaüskerk als gebouw van de oecumene' en 'einde van een tijdperk?'.

a. Samen geloof beleven

In de oecumene vindt de ontmoeting plaats tussen protestanten en rooms-katholieken, zowel op relationeel vlak als op religieus vlak. De samenwerking wordt als goed ervaren, want "samen geloof je toch in één God." Niet alleen worden diensten samen gevierd, maar ook de sacramenten: "Mijn dochter is gedoopt tijdens een oecumenische dienst door de pastor. En ook gezalft, want dat doet de pastor. Nou, dat vond ik toch wel heel mooi." En dat is mogelijk "omdat we allemaal gewoon christenen zijn". Gemeenteleden voeren aan dat het geloof in dezelfde God de verbindende factor is tussen rooms-katholieken en protestanten.

"Iedereen gelooft in dezelfde God volgens mij, maar je doet het op verschillende manieren en ik vind het wel heel prettig om dat van elkaar te proeven." De oecumene doet een deur open naar andere manieren van geloofsbeleving, en dat wordt als positief ervaren door de gemeenteleden. Als voorbeeld van andere manier van geloven, die als positief wordt ervaren, worden de rituelen en symbolen van de katholieken genoemd. "Symbolen raken mij, vooral het kruis, knielen richting het altaar, een kruisje slaan. Dat is voor mij aansprekend, dat mis ik soms in de Protestantse Kerk. Want ook rituelen geven je soms iets van houvast." Op deze manier is er "voor elk wat wils".

b. De Emmaüskerk als gebouw van de oecumene

De respondenten associëren de oecumene met de Emmaüskerk. In feite is dit het gebouw waar de oecumene huist: "Deze kerk vind ik een belangrijke rol spelen bij het oecumenische gebeuren", aldus een van de respondenten. Een andere respondent zei: "Dit is toch echt wel het gebouw van de oecumene." Hieruit blijkt dat de oecumene sterk verbonden is aan de Emmaüskerk.

Voordat de Emmaüskerk gebouwd was, vierden gereformeerden en katholieken al diensten samen in het 'wijkgebouw' de Dok. Op een gegeven moment werd besloten om samen een nieuw kerkgebouw te bouwen, waar de gereformeerden en katholieken op zondag diensten konden beleggen. De samenwerking tijdens de opbouw heeft sterk de identiteit van de gemeente bepaald, zo zegt een gemeentelid: "[De oecumene] is voor Damsterboord wel een heel groot deel van onze identiteit omdat we vanuit oecumene ontstaan zijn. Eén van de dingen die ons bestaansrecht kan geven is de oecumene."

"De oecumene is gekoppeld aan de Emmaüskerk omdat de kerk met die gedachte neergezet is.", bracht een gemeentelid naar voren, en een ander gemeentelid zei: "Als je de Emmaüskerk wegdoet, dan heb je de oecumene kapot." Er heerst dus angst dat er een deel van de identiteit van de PG Damsterboord verloren zal gaan, indien ervoor gekozen zou worden door de gemeente om zich terug te trekken uit de Emmaüskerk. Dit onderbouwden gemeenteleden met het argument dat zij de Emmaüskerk zien als de plek waar de oecumene gebeurt.

c. Einde van een tijdperk?

In vrijwel ieder gesprek waar de oecumene ter sprake kwam, is naar voren gekomen dat het vroeger meer leefde dan tegenwoordig. "De rol van de oecumene is in de loop der jaren ook wat kleiner

geworden”, en dat wordt door gemeenteleden vooral gemerkt wanneer gezamenlijke diensten voorbereid moeten worden, en er weinig tot geen katholieken bij de voorbereiding op komen dagen. Ook merkt men dit bij de diensten zelf, waar vooral eigen gemeenteleden aanwezig zijn, en weinig rooms-katholieken. “Maar dat wordt de laatste tijd wel wat meer,” aldus een respondent.

“Zeker in de beginfase heeft het ons allemaal geënthousiasmeerd, en die oecumene is heel erg afgezakt.” Elk gemeentelid dat over de oecumene sprak, erkende dat het vroeger meer leefde. Echter zeiden vele gemeenteleden ook, ondanks het verdriet waarmee ze spraken over de teruglopende oecumene, dat het een onderdeel is van de identiteit van de PG Damsterboord. “We moeten het in stand houden want het heeft symbolische waarde voor ons. We kunnen er geen streep door zetten want het hoort bij onze identiteit.” Wat die symbolische waarde inhoudt, is door een ander gemeentelid uitgelegd: “Het is belangrijk open te zijn richting andere geloofsgemeenschappen. Dat is een deel van de geest van Damsterboord.”

Het valt op dat de meeste respondenten, wat betreft de vitaliteit, in de verleden tijd over de oecumene spreken. Het is een deel van de identiteit die in het verleden een belangrijke rol heeft gespeeld, en vandaar uit ook nu nog een rol speelt. Ook kan de oecumenische gedachte nog steeds op veel sympathie rekenen. Als de gemeenteleden willen dat oecumene in de toekomst een actieve rol blijft spelen (dus meer dan een goede herinnering aan een tijd die verdwenen is), moet er een vorm van revitalisering plaats vinden.

Materiële kant van het kerkzijn

Uit de gesprekken bleek dat de gebouwen zelf, maar ook andere materiële dimensies, zoals de locatie en de sfeer van een gebouw, een deel van de identiteit van de PG Damsterboord vormen. Ondanks de spiritualistische inslag van de theologie van veel gemeenteleden, bleek na doorvragen dat kwesties als esthetiek en de geschiedenis die vervat is in objecten kleur en smaak aan de geloofsbeleving van velen geven. In de volgende vijf paragrafen beschrijven wij de belangrijke onderdelen van die materiële dimensie van kerkzijn: tegenstelling 'vergaderzaal – oude kerk', 'presentie in de wijk', 'toegankelijkheid', 'symboliek' en 'sfeer: omgeving, traditie, voorgeslacht'.

a. Vergaderzaal – oude kerk

Wanneer over de Emmaüskerk en de Stefanuskerk werd gesproken, kwam vaak de bovenstaande tegenstelling naar voren: "De Emmaüskerk is een vergaderruimte. Noorddijk is een kerkgebouw."

Tijdens één van de focusgroepgesprekken werd de volgende vraag gesteld: als beide gebouwen door een aardbeving zouden instorten, wat voor soort gebouw zou de gemeente dan opnieuw willen opbouwen? Het eerste antwoord richtte zich op efficiëntie: "Het moet een gebouw zijn met genoeg ruimtes, die je onafhankelijk van elkaar kan gebruiken. Maar natuurlijk ook een gemeenschapsruimte. En het moet toegankelijk zijn voor ouderen". Er is dus een verlangen naar een kerkgebouw dat op meerdere manieren gebruikt kan worden. Dat wordt aldus gemotiveerd: "Kerken worden steeds leger en dingen als gemeenteavonden, andere activiteiten, worden steeds belangrijker, dan alleen maar de dienst op zondag", "je zult toch op een iets andere manier kerk moeten zijn. En er moet dan een gebouw zijn waar dat kan." Een kerkgebouw waar meerdere activiteiten plaats kunnen vinden, naast de zondagse eredienst, is gewenst omdat dergelijke activiteiten steeds belangrijker worden volgens gemeenteleden. Een activiteit in de PG Damsterboord buiten de zondag om is de eetclub: "de eetclub is heel belangrijk", en daarvoor zouden passende ruimtes moeten zijn.

De gemeenteleden 'droomden' verder over hun ideale kerk, en vervolgens kwamen meer emotionele antwoorden op als: "Ik zou een kerk met een toren willen, met een mooie klok, dat geeft een warm geluid." Een gebouw moet "eigenheid tonen, en ook een soort intimiteit, omdat dat ook iets is wat deze gemeente heel erg heeft. De saamhorigheid. [De Emmaüskerk] heeft niet een bepaalde eigenheid – het heeft niets." "Het heeft geen ziel." Het gebrek aan eigenheid staalt ook door naar de buitenkant, want zoals de gemeenteleden het beschrijven, wanneer een "vreemdeling [de Emmaüskerk] ziet, dan denk je, 'wat een mooi gymnastieklokaal'"; mensen herkennen de Emmaüskerk niet als kerk. Gemeenteleden vinden het belangrijk dat een kerk er ook als kerk (met een toren en een klok) uitziet, zodat mensen het gebouw als zodanig kunnen herkennen.

b. Presentie in de wijk

Voor de gemeente is het belangrijk present te zijn in de wijk Lewenborg. "Wij mogen veronderstellen iets te melden te hebben voor de wereld om ons heen, en om de wereld om ons heen te dienen. En dan is [de Emmaüskerk] midden in een wijk betekenisvol, en dat biedt kansen." Presentie in de wijk wordt wel gezien als een voortdurende strijd, omdat de gemeente "de natuurlijke neiging heeft om op zichzelf gericht te zijn."

Momenteel is de PG Damsterboord present in de wijk, omdat ze samenwerkt met het 'Wij-team'. Het Wij-team bestaat uit "alle maatschappelijke organisaties van de gemeente, die biedt ondersteuning aan de samenleving." Alle activiteiten die gebeuren in samenwerking met het Wij-team, vinden plaats in de Dok, het wijkgebouw van Lewenborg. "[Helpen in de wijk] is gewoon wat je als kerkelijke gemeente doet in de samenleving. Dat vindt ook allemaal plaats buiten de zondagen, dus heeft ook niet zo veel met het kerkgebouw te maken." Om present te zijn in de wijk is het dus

niet nodig een bepaald kerkgebouw te hebben, zo zeggen gemeenteleden, want “de maatschappelijke functie en doelstellingen van een kerk staan los van het gebouw.” “Het gebouw is voor de kerkgangers, maar de mensen die je wilt bereiken zijn geen kerkgangers.” Daarmee wil dit gemeentelid zeggen dat de plaats van het kerkgebouw – binnen of buiten de wijk – niet van groot belang is voor de presentie in de wijk. “Als je als kerk in de samenleving wilt staan hoeft dat niet door het zondagse klokgelui of ‘kijk, wij gaan naar de kerk’, maar dan gaat het toch om wat je doordeweeks voor mensen doet. Dan maakt het niet uit waar de kerk staat.”

c. Toegankelijkheid

Wat betreft toegankelijkheid klonk er een unaniem geluid vanuit de gemeente: de Stefanuskerk is niet goed toegankelijk voor mensen die slecht ter been zijn of in een rolstoel zitten. “[De Stefanuskerk] kom je überhaupt niet in als je in een rolstoel zit, dan moet je iemand bij je hebben. Mijn dochter (zit in een rolstoel, red.) komt daar regelmatig mee in aanraking, en vooral in de winter als het donker is durft ze er niet alleen naartoe, omdat ze bang is dat ze vast komt te staan.” Ook het gebrek aan verlichting op de weg naar Kerkenheem wordt gezien als belemmering om in het donker daar naartoe te gaan: “Het is moeilijk bereikbaar over het donkere weggetje”, en het kan angst oproepen bij mensen om daaroverheen te moeten lopen/rijden. Er waren een aantal gemeenteleden die zeiden dat hier eens iets aan gedaan moest worden: “Ik ga er van uit dat dat technisch allemaal op te lossen is. Maar er moet wel aan gewerkt worden.” De decentrale ligging aan de rand van de wijk werd niet als een probleem ervaren.

d. Symboliek

Hierboven hebben we al beschreven dat de Emmaüskerk als gebouw symbool staat voor de oecumene. De aankleding, de geschiedenis van de objecten in de ruimte en specifieke gebruiken in de kerk versterken dat karakter. Gemeenteleden spreken over de katholieke symbolen die in de kerk te vinden zijn; waar ze veel waarde aan hechten. “Vooral het kruis” spreekt een gemeentelid aan, aangezien het kruis een grote rol speelt binnen de katholieke kerk. Een ander gemeentelid spreekt over “het doorgeven van het licht” bij de paaswake. Wat de gemeenteleden mooi vinden aan dergelijke symbolen is dat ze tastbaar zijn, “het zichtbaar maken van de symboliek geeft een stukje meerwaarde”, het voegt toe aan de gesproken woorden.

Eén onderdeel van de symboliek in de Stefanuskerk kwam meerdere malen naar voren, namelijk de avondmaalsopstelling, voor in de kerk. “Je kan daar met elkaar in een kring zitten en staan, en dat is heel veilig, dat vind ik mooi.” De avondmaalsopstelling wordt vergeleken met ‘acolade’, want “daar heb je een heel mooi rondje, en dan kan je bij elkaar zitten”.

De andere objecten, zoals de ramen en het orgel, in de Stefanuskerk versterken de band met de geschiedenis, waardoor mensen in de kerk meer het gevoel krijgen dat ze onderdeel zijn van een lange keten van generaties gelovigen. Tijdens de foto-elicitering koos een gemeentelid een foto uit met daarop het glas-in-lood-raam in Noorddijk: “Ik heb deze gekozen om de oudheid te laten zien. Dat gevoel krijg je er direct bij, je hoeft alleen maar binnen te komen en dan heb ik het al.” Dit versterkt het verantwoordelijkheidsgevoel dat sommigen hebben, dat met name de Stefanuskerk als gebouw met een regelmatige eredienst in stand gehouden moet worden. “Het is een eeuwenoude kerk die geen andere functie kan krijgen.”

e. Sfeer: omgeving, traditie, voorgelacht

Het woord ‘sfeer’ is vaak gevallen, wanneer gemeenteleden spraken over de Stefanuskerk, en bleef vaak uit wanneer gemeenteleden spraken over de Emmaüskerk.

In de Stefanuskerk heerst een fijne sfeer, en dat werd op een aantal verschillende manieren omschreven: “Het gebouw, met de pastorie, met het land eromheen, geeft toch wel een bepaald gevoel van saamhorigheid, een bepaald intiem gevoel.” De kerk in Noorddijk is een “oergezellig

kerkje”, met een mooie omgeving.

“Deze kerk is al zoveel eeuwen oud en er is zoveel geschiedenis”, “Ik vind het heel speciaal, wat daar aan geschiedenis hangt, wat daar aan overlevering hangt, wat daar aan verdriet en blijdschap van iedereen hangt.” De Stefanuskerk is een oude kerk en dat draagt bij aan de sfeer, die ook wel bestempeld werd als mystiek: “het mystieke, het religieuze”, is wat mensen naar een oude kerk trekt. ‘Het oude’ van de Stefanuskerk wordt versterkt door de gedachte dat er al generaties lang mensen naar dat kerkje gaan. “Ik vind het altijd zoveel sfeer hebben, misschien komt dat door de wolk van gebeden die er hangt, of ook, dat al zo lang het verhaal wordt verteld.” Al een lange tijd zijn mensen naar de kerk gegaan in de Stefanuskerk en dat maakt dat er een ‘wolk van gebeden’ hangt, die het geloof van de gemeenteleden nu kan versterken.

“Stel je toch voor dat die kerk niet meer de functie heeft die het nu heeft, dan is het dood. En het is zo’n eeuwenoude kerk, het gevoel is er dan niet meer bij.” De Stefanuskerk roept gevoel op en emotie, “iedereen voelt veel meer bij de Stefanuskerk. Kortom, de Emmaüskerk wordt gezien als een efficiënt en nuttig gebouw, maar het hart ligt in de Stefanuskerk.”

Conclusies

Naar aanleiding van een gesprek over een eerdere eindversie van dit rapport hebben we, de onderzoekers van de PThU en de kerkenraad van de PG Damsterboord, besloten om een nieuwe versie van het rapport te maken, met daarin een aantal wijzigingen in de tekst en een uitgebreidere praktisch-theologische analyse met daarin een aantal scenario's die de PG Damsterboord kan gebruiken voor een verdere beleidsvorming rond het gebruik van gebouwen in de gemeente. Deze tekst is daar een weerslag van.

Deze tekst is meer gebaseerd op het eigen perspectief en inzicht van ons als onderzoekers. Terwijl we in de voorgaande paragrafen ons enkel baseerden op het uitgevoerde empirische onderzoek, bespreken we hier bredere theologische en godsdienstsociologische discussies met een relevantie voor de PG Damsterboord. In ons gesprek hebben we uitgelegd dat wij een zekere schroom hebben om al te zeer het eigen perspectief in het onderzoek in te brengen, maar daartoe uitgedaagd door de kerkenraad, doen we dat hier nadrukkelijk wel.

We geven eerst een brede (godsdienstsociologische) schets van de stand van zaken op het gebied van religie, spiritualiteit en kerk. Dit vormt een belangrijke achtergrond voor wat we vervolgens willen bespreken: drie mogelijke scenario's voor de PG Damsterboord, gericht op de komende tien jaar. Hoe kan de identiteit van de PG Damsterboord in de komende 10 jaar eruit zien? Als laatste stippen we een tweetal thema's aan, namelijk oecumene en het belang van plaats.

Een godsdienstsociologische schets van het Nederlandse religieuze landschap

Achteraf is het gemakkelijk de geschiedenis te periodiseren. In 1517 begon de Reformatie. Maar de mensen die toen leefden hadden vast niet het idee dat ze opeens in een nieuwe periode terecht waren gekomen. Die periodisering is vaak ook arbitrair. Want waarom zeggen we dat met Luther de Reformatie begon, terwijl Johannes Hus (gestorven in 1415) een eeuw eerder vergelijkbare gedachten uitte? Toch is het mogelijk en nuttig om periodes aan te duiden. Gebaseerd op theorievorming rond de ontwikkeling van religie, kun je zeggen dat onze samenleving en in het bijzonder de kerk aan het eind van een periode is aangekomen, en in overgang is naar een nieuwe periode. Deze periode loopt grofweg van 1850 tot 1960 met een duidelijke aanloop vanaf eind van de 18^e eeuw en een uitloop naar nu. De gestalte van de kerk zoals we die tegenwoordig zien is beslissend door deze periode beïnvloed. Voor een nieuw kerk zijn is het nodig om de oude vormen te hervormen, zonder met het badwater het kind weg te gooien. Als onderzoekers van christelijke geloofsgemeenschappen lopen we telkens weer tegen dezelfde vragen aan, die allemaal neerkomen op varianten van de vraag: en wat nu? Het oude werkt niet meer, welke gestalte van kerk hebben we in de toekomst nodig? Ook de vraag van de PG Damsterboord, hoewel met een specifieke, concrete invulling, beschouwen we als een variant van deze "en wat nu?"-vraag.

De periode van 1850 – 1960 zou je kunnen karakteriseren als het hoogtepunt van de moderniteit. De godsdienstige expressie daarvan was de Verzuiling en de kerkelijke organisatievorm die daarbij hoort is de vereniging van leden: een gemeenschap met relatief duidelijk omschreven grenzen wie erbij hoort en wie niet, met een sterke lokale binding, een bestuur en een of meerdere centrale samenkomsten. Participatie van de leden is van groot belang voor het succes van de vereniging.

In de periode van de Verzuiling ontstonden er vele verenigingen: de voetbalvereniging, de geitenfokvereniging, de plattelandsvrouwenvereniging, de jeugdverenigingen en de vereniging voor het opzetten en in stand houden van een plaatselijke bibliotheek, maar ook de vakbonden met plaatselijke afdelingen en politieke partijen. Veel van deze verenigingen werden opgericht en kenden hun hoogtepunt in de periode van 1850 – 1960.

De afkalving van de kerk staat niet alleen. Sinds de jaren '60 is een groot deel van het maatschappelijk middenveld afgekald. Lang niet alle verenigingen maakten een neergang mee (zo maakten veel sportverenigingen een grote bloei door), maar kerken zijn zeker niet de enigen die te maken hebben met afkalving. Vrouwenverenigingen, lokale afdelingen van vakbonden en vele andere soorten verenigingen hebben een soortgelijke neergang meegemaakt¹. Je zou kunnen zeggen dat het verenigingsmodel door allerlei oorzaken niet meer werkt. Volgens de Britse sociologe Grace Davie (2002) zijn kerken onderdeel van "a wider social revolution in forms of social engagement," waarbij kerken net als andere maatschappelijke organisaties zich minder moeten baseren op de vanzelfsprekende betrokkenheid van lokale gemeenschappen (een dorp of een wijk), maar meer op "innovative forms of contact and commitment".

Belangrijk punt hierbij is dat de lokaal georganiseerde kerk, die gebaseerd is op een vast omschreven, duidelijke, lokale gemeenschap waarvan de kerk (deels) een expressie is, niet langer bestaat. Kerken zullen dus ook een andere verhouding tot de geografische locatie moeten ontwikkelen.

Kortom, het klassieke model van de vereniging, dat ook grote invloed heeft gehad op het kerkzijn in de periode van 1850 – 1960, is aan vervanging toe. Het kerkelijk leven in de Protestantse Kerk is echter grotendeels nog steeds door dit model gestempeld: we hebben lokale verenigingen met een bestuur (kerkenraad), waarvoor de centrale samenkomsten (de kerkdiensten) belangrijk zijn, de participatie van leden (kerkgang, vrijwilligerswerk) cruciaal voor de vitaliteit zijn en de leden gezamenlijk de vereniging financieel in stand houden (kerkbalans).

Einde van de lange jaren '60

Deze ontwikkeling heeft grote gevolgen voor allerlei aspecten van het gemeentelven, waaronder voor de wijze waarop je gebouwen gebruikt, maar ook voor de levensvatbaarheid van oecumene. De vragen die de PG Damsterboord heeft, moet je dus begrijpen vanuit de bredere context van het veranderende religieuze landschap.

De periode van de jaren '60 wordt in de godsdienstsociologie steeds vaker gezien als een breukperiode waarin een culturele omslag plaats vond. Of preciezer: de generatie die opgroeide in de periode, de babyboomers, vormen een cohort die brak met allerlei praktijken die tot dan toe gewoon waren, waaronder dus de actieve participatie in kerkelijk leven². De Britse socioloog Callum Brown onderzocht egodocumenten (brieven, dagboeken) uit de negentiende en twintigste eeuw en constateert dat er een duidelijke breuk te vinden is in de jaren '60: vanaf toen gingen vrouwen meer werken en ontstond er een vrije-tijdsindustrie (de t.v.!) die ervoor zorgde dat er minder tijd en aandacht voor de overdracht van geloof was. Ook de cultuur veranderde: er werd belang gehecht aan een ethos van authenticiteit en zelfverwerkelijking³. Klassieke kerkelijke organisaties werden niet meer geacht bij deze zelfverwerkelijking te horen. De Nederlandse religiehistoricus Peter van Rooden voerde een vergelijkbaar onderzoek als Callum Brown in Nederland uit en kwam grotendeels tot dezelfde conclusies. Van Rooden (2004, 548) constateert: "Door de opkomst van het reflexieve en expressieve zelf werd de traditionele vorm van godsdienst meer en meer uit de kern van het leven verdrongen en op den duur simpelweg irrelevant." In de cijfers is de neergang van het kerkelijke leven sinds de jaren '60 duidelijk waar te nemen. Dit wordt in de sociologie secularisatie genoemd.

¹ Voor een genuanceerd beeld van de ontwikkelingen op dit terrein, zie Posthumus et al. 2014. Ook interessant is Simonse 1997 die de ontwikkeling van jeugdverenigingen en buurtwerk nauwgezet beschrijft.

² Zie De Hart 2014 die ontkerkelijking een "cohortverschijnsel" noemt, waarmee hij bedoelt dat één specifieke generatie (de babyboomers) afscheid nam van de kerk. Oudere generaties namen in de jaren '60 niet of in mindere mate afscheid van de kerk.

³ Dit ethos heeft diepe wortels in het Westerse denken, aldus de filosoof Charles Taylor (2007). Je zou kunnen zeggen dat dit ethos vanaf de jaren '60 indaalt in de massacultuur en gemeengoed wordt.

De filosofie en de theologie hebben gereageerd op deze secularisatie en de cultuuromslag. Veel kerkelijke vernieuwingsbewegingen zoals de Liturgische Beweging en de Oecumene kun je zien als reacties op deze veranderingen. De generaties (de babyboomers en de voorgaande generaties) die deze cultuuromslag bewust hebben meegemaakt of zelfs hebben gestimuleerd, zijn degenen die ook de dragers vormden van de Liturgische Beweging en de Oecumenische Beweging.

Langzamerhand komen we aan het eind van wat je de “lange jaren ’60” zou kunnen noemen. De grote traditionele kerken (de Protestantse Kerk en de Rooms-katholieke Kerk) worden in hun structuur en ledensamenstelling nog erg gevormd door de jaren ’60, maar ook daar is het einde in zicht. In onze rapporten “Over Berg en Dal” en “Krimpemde middelen en toch vitaal” (Van der Meulen 2014; Van der Meulen 2015) blijkt dat de generatie van de babyboomers, die in de jaren ’60 opgroeide, nu nog het Protestantse kerkleven sterk bepaalt. De komende tien, vijftien jaar zal deze groep in belang afnemen door ziekte en sterfte, en zal ook de Protestantse Kerk uit een ander vaatje moeten tappen.

Het wordt steeds duidelijker dat we in een nieuwe periode terecht komen. Sinds begin van deze eeuw is er weer meer aandacht voor religie. Onder invloed van filosofen zoals Jürgen Habermas wordt er nu gesproken over “post-secularisme”. Wat dat precies behelst is bron van heftige discussies, maar kort gezegd komt het erop neer dat wetenschappers en denkers ervan overtuigd zijn dat er ruimte voor religie blijft (in plaats van dat het definitief verdwijnt) maar dat de vorm van religie niet per se in de oude vormen zal blijven bestaan.

The Passion is een typisch voorbeeld van religie in een post-seculiere setting. Deze show is ongemeen populair, terwijl een groot deel van de mensen die de show kijken of daarbij betrokken zijn op andere manieren (naar het plein gaan, meedoen aan de processie), niet of nauwelijks kerkelijk betrokken zijn. The Passion is een “sacred form” (Lynch 2012) die die mensen de gelegenheid biedt om op verschillende manieren zich te verbinden met thema’s van uiterst belang, zoals geloof, moraal en persoonlijk lijden⁴.

Nieuwe vormen van geloof

Religie neemt overigens niet alleen maar af. Het zijn met name de grote, mainline kerken die seculariseren, maar er is wel degelijk groei in sectoren van religie. Uit onderzoeken blijkt groei op drie fronten, in Nederland, maar ook elders in Europa:

(1) Religie van migranten. Dit is overigens niet alleen maar islamitische religie. In Nederland bijvoorbeeld is de meerderheid van de migranten christelijk (zie ook Jenkins 2007). In een stad als Amsterdam is ondertussen de helft van alle christenen een eerste of tweede generatie migrant. Ook in andere grote steden (m.n. Rotterdam en Den Haag) zie je dat het religieuze landschap door migratie sterk verandert, ook het christelijke deel.

(2) Spiritualiteit. Of de groei van de spirituele sector echt doorzet is nog een veel bediscussieerde vraag. De Britse godsdienstwetenschappers Heelas en Woodhead beweerden 12 jaar geleden dat er een spirituele revolutie gaande was (Heelas en Woodhead 2005), maar het laatste God in Nederland onderzoek (Bernts en Berghuijs 2016) zag een afname van spirituele denkbeelden in Nederland. Toch is het duidelijk dat er levendige spirituele interesse is in Nederland. Dat blijkt ook bijvoorbeeld uit The Passion (zie boven). In ieder geval is het niet zo dat de secularisering de interesse voor alle vormen voor religie heeft weggevaagd.

⁴ Deze gedachtengang is verder uitgewerkt in Klomp en Van der Meulen, forthcoming; Klomp et al., forthcoming.

(3) Evangelische en pentecostale groepen. Terwijl de mainline kerken verliezen, groeiden evangelische- en pinksterkerken met tientallen tot honderden procenten. Niet genoeg om de kerkverlating substantieel tegen te gaan, maar tegenwoordig zijn deze kerken een vertrouwd onderdeel van het kerkelijke landschap geworden. Ook is er de afgelopen jaren het fenomeen van de megakerk ontstaan, met meer dan 1.000 kerkbezoekers per zondag. In Groningen is dat de Stadskerk, in andere steden vergelijkbare kerken. Deze megakerken hebben hun eigen invloed op de lokale religieuze dynamiek, omdat ze voor veel andere kerken als voorbeeld of anti-voorbeeld dienen. Ook vormen ze voorbeelden van kerken die een andere verhouding tot hun lokale omgeving hebben, dan de (protestantse) op de wijk georiënteerde gemeentes. Deze megakerken trekken een divers publiek uit een wijde regio. Het kerkgebouw is daarom ook te vinden op een gemakkelijk te bereiken plek, waarbij het gebouw weinig of geen functie voor of een relatie met de direct omliggende wijk heeft.

De sociologe Grace Davie stelt op basis van haar onderzoek naar Europese religiositeit en secularisme dat er binnen het christendom op dit moment twee types kerk zijn die 'werken' (Davie 2006): de warme gemeenschappen (vaak met een evangelische, orthodoxe spiritualiteit, hoewel dat niet noodzakelijk is) en de kathedralen. Deze laatste groep zijn kerken die juist een anoniemere beleving mogelijk maken, met veel aandacht voor esthetiek (mooie kerken, sacrale ervaring, vaak prachtige liturgie met klassieke koren van professionele kwaliteit). Deze sluiten aan bij de aandacht voor spiritualiteit die ik hierboven bij (2) formuleerde. Of zoals Grace Davie het formuleert:

“...cathedrals are places that offer a distinctive product: traditional liturgy, top-class music, and excellence in preaching, all of which take place in an historic and often very beautiful building. A visit to a cathedral is an aesthetic experience, sought after by a wide variety of people, including those for whom membership or commitment present difficulties. They are places where there is no obligation to opt in or to participate in communal activities beyond the service itself. In this respect, they become almost the mirror image of the evangelical churches already described.” (Davie 2006, 283)

Ook de grote, traditionele kerken beginnen ondertussen te reageren op het veranderende religieuze landschap. In Groot-Britannië is sinds begin van deze eeuw de Fresh Expressions beweging gaande, die een kerkelijke vernieuwing op het oog heeft voor de Anglicaanse Kerk. In de Protestantse Kerk in Nederland is een aantal jaren later een soortgelijk traject gestart: het pionierswerk en de pioniersplekken.

Uit dit pionieren blijkt een aantal dingen:

(1) Er wordt volop geëxperimenteerd met nieuwe vormen van gemeenschap. Er is bijvoorbeeld veel aandacht voor kleinere groepen, familiale verbanden, vriendschap etc. Uit recente missiologische literatuur (bijv. Noort et al. 2010) wordt benadrukt dat kerk zijn zich minder zou moeten concentreren rond de zondagse eredienst, en zich meer zou moeten bewegen buiten de grenzen van het kerkgebouw. Henk de Roest (2010, 150ff) benadrukt het belang van zogeheten “kerkplekken”, plekken die voor mensen een “huis voor de ziel” kunnen zijn. In een kerkelijke gemeente kunnen meerdere plekken zijn (naast de zondagse eredienst en het kerkgebouw) die soms kortstondig, soms langdurig een vorm van kerk zijn vertegenwoordigen. Samen eten is daar een uitgelezen voorbeeld van. Het is een laagdrempelige manier om met elkaar in contact te komen en levert, naast veel gezelligheid, gesprekken van hart tot hart op. Niets voor niets is samen eten voor veel pioniersplekken een van de belangrijkste activiteiten (zie het rapport “Op hoop van zegen” uit 2017). Een invloedrijke discussie op dit terrein gaat over *missional communities*. Dit zijn vaak kleinere

gemeenschappen die opnieuw willen uitvinden wat het is om in de postmoderne samenleving maatschappelijk en religieus opnieuw relevant te zijn. Vaak bestaan deze missional communities uit kleinere gemeenschappen ter grootte van een *extended family*, een uitgebreide ‘familie’ van zo’n 20 tot 40 mensen. Deze groepen zijn groot genoeg om redelijk autonoom een eigen missie op te zetten voor een specifieke doelgroep (jongeren, vluchtelingen) of voor een wijk of buurt. Deze kleinere groepen zijn beter in staat – is de gedachte – om zich te verbinden met nieuwe groepen en zorg voor elkaar te dragen.

In dit model vindt het kerkelijke leven zich niet alleen plaats tijdens de zondagse eredienst, maar in allerlei missional communities die zich op eigen gelegenheid en met eigen vormen, gewoontes en praktijken. Een belangrijke naam in dit verband is Mike Breen⁵, een Anglicaanse priester die veel ervaring op gedaan heeft met het nieuw leven blazen in stadse Anglicaanse parochies. Hoewel de term missional communities veel in evangelicale kringen wordt gebezigd, kunnen liberalere stromingen er ook prima mee overweg. De term ‘missional’ duidt op een holistisch begrip van de missie van de kerk, waar de diaconale en liturgische dimensies van de kerk voluit van belang zijn⁶.

In Nederland is Jan Hendriks (zie bijv. Hendriks 2008) een pleitbezorger van het omvormen van allerlei functionele groepen in de kerk, zoals kerkenraden en commissies tot *ecclesiale groepen* waar niet (het organiseren van) één activiteit centraal staat, maar wat Hendriks (in navolging van velen voor hem) de drie dimensies van kerk zijn noemt: mystiek, diakonia (dienst aan de samenleving) en koinonia (gemeenschap).

(2) Er is veel aandacht voor andere vormen van liturgisch vieren, bijvoorbeeld in de vorm van gemakkelijk toegankelijke “kliederkerken” voor de hele familie, maar ook hoog-liturgische Evensongs uit de Anglicaanse traditie (inclusief na afloop napraten in de pub).

(3) Er is veel aandacht voor andere vormen van spiritualiteit. Een van de belangrijke stromingen in het pionierswerk is bijvoorbeeld het “monastiek pionieren”, waaronder allerlei initiatieven die experimenteren met vormen van kloosterspiritualiteit, leefgemeenschappen, getijdegebeden etc. zich scharen.

Al met al is het duidelijk dat het kerkelijk-religieuze landschap aan het schuiven is. Welke consequenties zou dat voor de PG Damsterboord moeten hebben?

Scenario’s

We komen weer even terug bij de hoofdvraag: *welk kerkgebouw past of welke kerkgebouwen passen het beste bij de identiteit die de PG Damsterboord de komende 10 jaar wil ontwikkelen?* We hebben een aantal scenario’s die in onze ogen levensvatbaar zouden kunnen zijn, gezien de bestaande identiteit van de PG Damsterboord die naar boven komt in het empirische onderzoek en gezien de uitdagingen die bestaan in het huidige Nederlandse religieuze landschap. Ook de subvragen hebben een belangrijke rol gespeeld in het onderzoek:

1. Welke rol speelt de bestaande oecumenische samenwerking in de keuze voor het kerkgebouw?
2. Welke rol speelt de verspreiding van de leden over een aantal dorpen én een stadswijk in de keuze voor het kerkgebouw?

⁵ Zie bijvoorbeeld Breen 2013

⁶ Zie voor de literatuur over de missional church movement: Guder 1998; Moynagh 2012; Williams 2004.

3. Welke beelden, idealen en praktijken zijn belangrijk voor de leden van PG Damsterboord wat betreft het zijn van een geloofsgemeenschap?

De drie subvragen zijn in de verslaglegging van het empirische deel van het onderzoek impliciet aan de orde geweest. Wat betreft subvraag 1 en subvraag 2 zullen we hier expliciet op ingaan respectievelijk in de paragraaf "Oecumene" en "Plaats, gebouw en gemeenschap" (zie hier onder).

Wat betreft subvraag 3 hebben we uitgebreid zicht gekregen op de beelden, idealen en praktijken die van belang zijn voor de leden van de gemeente. Deze komt in de scenario's daarom aan de orde, samen met de beantwoording van de hoofdvraag.

Kort gezegd, kunnen we stellen dat we van de leden van de PG Damsterboord verschillende beelden, idealen en praktijken gehoord hebben. Aan de ene kant was er in de verhalen die mensen vertelden een sterke nadruk op het zijn van een gemeenschap. Aan de andere kant hoorden dat ook de esthetische beleving van groot belang geacht werd. Kortom, de PG Damsterboord kan twee kanten op: een keuze voor versterking van de eigen gemeenschap of een versterking van de esthetische beleving. De keuze is dus tussen de twee modellen die Grace Davie op dit moment ziet als succesvolle vormen van kerk-zijn.

Waar gaat de PG Damsterboord op inzetten? Is er ook een tussenweg mogelijk? Laten we de scenario's verder uitwerken.

Scenario 1: een gemeente met een sterke esthetische, liturgische identiteit

Je kunt de Stefanuskerk moeilijk een kathedraal noemen, maar het is wel een prachtig gebouw dat past bij de hedendaagse aandacht voor spiritualiteit en esthetiek in Nederland in zijn algemeenheid. In de focusgroepgesprekken hoorden we ook de waardering binnen de gemeente hiervoor. Dat kwam het sterkst tot uiting toen wij in een van de focusgroepgesprekken vroegen: "Als beide kerkgebouwen van de PG Damsterboord er niet meer zouden zijn, wat voor kerkgebouw zouden jullie dan weer willen bouwen?" Toen mensen zo aan het dromen sloegen, viel op dat de meesten een kerk verbeeldden die veel leek op de Stefanuskerk. Met name de esthetische elementen (de mooie toren, de locatie met uitzicht over de weilanden, de lichtinval door de ramen) gaven de doorslag. Oftewel, het versterken van deze esthetische spiritualiteit zou passen bij de PG Damsterboord zoals die nu is.

De PG Damsterboord zou dan afscheid moeten nemen van de Emmaüskerk, die niet bij deze identiteit past, en een duidelijke keuze voor de Stefanuskerk moeten maken. De komende 10 jaar zou de gemeente dan voluit moeten inzetten op een prachtige liturgie, prediking van hoge kwaliteit en een gebouw dat appelleert aan de esthetische gevoeligheid van mensen. De zondagochtendienst zal dan een belangrijke rol in het gemeentelven spelen, maar dat sluit niet een keur aan andere soorten van vieringen en andersoortige bijeenkomsten met een spiritueel karakter uit. Denk aan Evensongs, stiltevieringen, meditaties, koren, theaterproducties etc.

De gemeenschap die zich rond de Stefanuskerk vergadert, hoeft na verloop van tijd niet alleen meer te bestaan uit mensen die in Noorddijk of Lewenborg wonen, maar zou een stads- en regiofunctie kunnen ontwikkelen. Het kenmerk van kathedrale gemeenschappen is dat ze momentane gemeenschappen vormen die geen sterke binding met een particuliere lokaliteit hebben, maar mensen verbinden die van verschillende plekken komen.

Dit is een uitdaging, omdat er in de stad de nodige concurrentie van andere kerken te verwachten valt die zich op dit terrein al langer hebben ontwikkeld (denk aan de Nieuwe Kerk, de Pepergasthuiskerk, de Lutherse Kerk). Mogelijk zou de PG Damsterboord kunnen uitbuiten dat het een intiemere, kleinere en landelijkere uitstraling heeft.

Verder vraagt het investeringen in professionals (cantors, organisten, lectors, kunstenaars etc.) en het zoeken van vrijwilligers die bij dit profiel passen en het in zich hebben om een esthetische-liturgische identiteit van hoog niveau te ontwikkelen.

Scenario 2: een gemeenschap van warme gemeenschappen

In het empirische onderzoek onderscheidden wij vijf verschillende kernwaarden die de leden van de PG Damsterboord in de verschillende gesprekken noemden: gemeenschap, ontmoeting, openheid, trouw en eigenheid. Deze kernwaarden passen bij uitstek bij het zijn van een warme (maar open) gemeenschap.

De PG Damsterboord zou in dit scenario voluit kunnen inzetten om een gemeenschap van kleinere, missional communities te zijn. In dit scenario zouden zowel de Emmaüskerk als de Stefanuskerk passen, vooral omdat deze gemeenschap van gemeenschappen niet per se een esthetisch mooie ruimte nodig hebben. Toch denk ik dat er ook in dit scenario een lichte voorkeur zou zijn om voor de Stefanuskerk te kiezen, met name ook omdat er naast de kerk een goed geoutilleerd gemeenschapsgebouw aanwezig is dat met minimale middelen (zoals betere verlichting bij de toegangsweg) beter geschikt gemaakt zou kunnen worden.

De komende 10 jaar zou de gemeente dan voluit moeten inzetten op het versterken van gemeenschappen in verschillende delen van Lewenborg, Noorddijk en de andere dorpen, die gericht zijn op hun buurt of op specifieke doelgroepen (vluchtelingen, mensen met weinig materiële middelen). De verbinding met de wijk is in deze opzet wel van belang, maar die verbinding hoeft niet tot stand te komen door middel van de locatie van een gebouw. De gemeenschappen waar het om gaat hebben een grootte van rond de 20 tot 40 personen en kunnen weer bestaan uit kleinere huisgroepen, zodat mensen gemakkelijker elkaar in de huizen kunnen ontmoeten.

Dit scenario is minder afhankelijk van het gebouw, maar dat betekent niet dat een gebouw helemaal niet nodig is. De zondagse eredienst blijft een belangrijk moment van verbinding met alle mensen van de PG Damsterboord en ook een moment waar de lof Gods alle ruimte krijgt. De oude kerkvaders zeiden al dat voor een gezonde kerk een balans moet zijn tussen de dienst aan God (leitourgia), de dienst aan elkaar (koinonia) en de dienst aan de samenleving (marturia en diakonia). De eredienst op zondag is dan een belangrijk moment voor de leitourgia. De eredienst zal waarschijnlijk echter op minder middelen kunnen rekenen dan in scenario 1.

Anders dan bij scenario 1 wordt er in dit scenario voluit ingezet op het eigen geografische gebied. Echter, de verschillende geografische eenheden hierin worden op verschillende manieren bediend. Zo zal een missional community die zich richt op Noorddijk anders van vorm en karakter zijn, dan een missional community die zich richt op Middelbert of op een buurt in de wijk Lewenborg. Vanwege de eigen bevolkingssamenstelling, met een eigen demografie en eigen gewoontes en praktijken zullen voor verschillende lokaliteiten gemeenschappen met verschillende karaktereigenschappen ontwikkeld moeten worden. Ook is het misschien een idee om een speciale oecumenische kleine gemeenschap op te zetten, waar mensen met een groot hart voor de oecumene deze verder kunnen exploreren. Voordeel is dat je deze kunt uitvoeren in een buiten-institutionele (of misschien preciezer: licht-institutionele) setting die veel van de problemen die nu spelen in de oecumene zou omzeilen. Deze oecumene kan eventueel ook uitgebreid worden naar andere kerkgenootschappen of zelfs religies. In deze kleinere gemeenschap(en) kan geëxperimenteerd worden met interreligieus contact. De *best practices*, de opgedane contacten en ervaringen kunnen dan ingezet worden t.b.v. van de hele gemeente.

De uitdaging hier is dat de PG Damsterboord de komende 10 jaar fors moet investeren in het opzetten van kleine gemeenschappen. Dit vraagt om begeleiding vanuit bijvoorbeeld de landelijke kerk en het opdoen van inzichten en expertise bij gemeentes die al soortgelijke dingen proberen te doen. De huidige, vaak formele, wat hiërarchische, functionele organisatie van lokale kerken (die nog stamt uit de tijd van de Verzuiling) past vaak niet bij de dynamische, platte, informele, familiäre organisatie die bij missional communities hoort. Het vraagt ook om het investeren in leiderschap op verschillende lagen binnen de gemeente: er zullen mensen nodig zijn die een groep kunnen leiden en pastorale, diaconale en organisatorische kwaliteiten nodig hebben. Hiervoor is een andere structuur

van verantwoordelijkheid nodig dan die bestaat in de meeste huidige protestantse gemeentes. De kerkenraad en commissies hebben een functionele organisatie die kan botsen met wat er nodig is in de kleine gemeenschappen. Ook van de huidige leiders (dominee, voorzitter van de kerkenraad etc.) worden vaardigheden op het gebied van coaching verwacht.

Scenario 3: een combinatie van scenario 1 en 2

Scenario 1 en 2 sluiten elkaar natuurlijk niet per se uit. De PG Damsterboord kan voor een hybride scenario kiezen waarbij ingezet wordt op het versterken van kleinere gemeenschappen in de buurten en wijken die bij de gemeente horen, en tegelijkertijd het esthetische, spirituele karakter van de gemeenschap m.n. rond de Stefanuskerk verder ontwikkeld wordt.

Veel zal hierbij afhangen van wat er financieel en organisatorisch mogelijk is. Kerken met veel middelen (geld én mensen) lukt het om zowel een sterke liturgische identiteit te ontwikkelen voor de zondagse eredienst die veel mensen in staat stelt om God te ontmoeten én te investeren in kleinere groepen en stadsbrede diaconale initiatieven (bijv. de Voedselbank) te ondersteunen. Belangrijkste vraag hierbij is: heeft de PG Damsterboord genoeg in huis, zowel wat betreft middelen als mensen, om zich op twee sporen te ontwikkelen?

De komende 10 jaar zou de gemeente in dit hybride scenario moeten inzetten op het versterken van gemeenschappen en een eigen liturgische identiteit. Het zou voor de hand liggen om de Emmaüskerk van de hand te doen, en de liturgisch-esthetische dimensie van de Stefanuskerk te versterken. Ook valt er aan te denken om de aandacht voor gemeenschap consequent te koppelen aan de aandacht voor esthetiek. De andersoortige vieringen en spirituele activiteiten waar we in scenario 1 over spraken, zouden dan expliciet gethematiseerd kunnen worden als activiteiten die gemeenschap versterken. Je zou kunnen denken aan theatervoorstellingen waarbij eerst sprake is van een maaltijd of voorstellingen met de mogelijkheid om na te praten achteraf. Het bestaan van een goede ontmoetingsruimte naast de Stefanuskerk biedt goede mogelijkheden voor dit tweesporenbeleid.

Een tweesporenbeleid loopt het risico dat je geen van beide sporen voldoende aandacht geeft, waardoor beide sporen niet opleveren wat ze zouden kunnen opleveren. Daarentegen biedt dit hybride scenario interessante combinaties die elkaar kunnen versterken. We denken aan het voorbeeld van de “Evensong en pub”-pioniersplek die recent in Utrecht gestart is. Daar wordt juist de verbinding tussen de esthetische beleving en de gemeenschappelijke ervaring gelegd. Iets dergelijks zou voor de PG Damsterboord ook goed kunnen. Het zou ook een model kunnen zijn dat anders is dan wat andere kerken in de regio Groningen al doen. De Stefanuskerk staat dan voor een prachtige beleving met een sterke gemeenschap.

Ook in monastiek pionieren zie je het combineren van gemeenschap en een bepaalde (vaak esthetisch ingevulde) spiritualiteit terug. Hedendaagse christelijke spirituele bewegingen zoals Taizé en Iona combineren een spiritualiteit met een internationaal bereik aan een kleine, intensieve gemeenschap die deze spiritualiteit in het dagelijkse leven draagt. Ook een pioniersinitiatief als Nijkleaster experimenteert met deze combinatie: in het dorp Jorwerd komen mensen uit de hele regio Friesland voor een spirituele beleving in meditatieve wandelingen en een mooie liturgie. Deze mensen vormen dan momentane, losse, flexibele gemeenschappen. Nijkleaster is echter ook bezig om een eigen kloostergemeenschap op te zetten om deze bredere, flexibele, spirituele gemeenschap te faciliteren.

Het lijkt ons niet dat de PG Damsterboord zich in deze monastieke richting zou moeten ontwikkelen. We hebben hier in onze gesprekken weinig aanknopingspunten voor aangetroffen. Maar deze gemeenschappen kunnen als voorbeeld dienen dat het mogelijk is om een warme gemeenschap te koppelen aan een vernieuwende spiritualiteit.

Verdere overwegingen

We komen nu bij een tweetal zaken die een rol spelen in alle drie de verschillende scenario's.

Oecumene

We zagen in het empirisch onderzoek dat aan de traditie van samenwerken met de Rooms-katholieke parochie door veel mensen een groot belang wordt gehecht. De oecumene is niet een soort 'extraatje', een 'leukigheidje'. Nee, het is een specifieke en waardevolle uitwerking van verschillende kernwaarden van de PG Damsterboord. Daarmee bedoelen wij het volgende: gelet op de kernwaarden die we hierboven geïdentificeerd hebben, is oecumene een uitdrukking van het *open* karakter van de PG Damsterboord, waar ruimte is voor verschillende geloofsbelevingen, manieren van vieren, en uitingen van geloof. In de oecumene *ontmoeten* verschillende tradities en verschillende mensen elkaar. Daarbij kleurt de oecumene het *eigen* karakter van de PG Damsterboord. Het versterkt het gevoel van de gemeenteleden dat de PG Damsterboord niet een van de vele vergelijkbare protestantse kerken of wijkgemeenten in en rond Groningen is, maar een *gemeenschap* met een eigen karakter. Het opgeven van deze identiteit zou tekort doen aan de *trouw* van de leden van de gemeente aan afspraken die gemaakt zijn, en trouw aan een waardevolle traditie.

De oecumene is dus verbonden met alle kernwaarden van de PG Damsterboord. Die oecumenische traditie is sterk gekoppeld aan de Emmaüskerk. Het gebouw is immers in gezamenlijk eigendom en ook gezamenlijk opgebouwd met de parochie. Het oecumenische karakter uit zich ook in de objecten in de ruimte van de kerk, waar 'rooms-katholieke' en 'protestantse' voorwerpen staan die uiteindelijk zijn gaan staan voor de identiteit van de gemeenschap die zich vergadert in de Emmaüskerk.

De huidige invulling van de oecumene wordt echter gevoeld als iets dat op een dood spoor zit. Het is een bredere tendens in het kerkelijk landschap dat de passie voor de oecumene die zich in de vorige eeuw ontwikkelde, langzaam aan het uitsterven is. Zoals we eerder in de conclusies al opmerkten is deze specifieke vorm van oecumene sterk verbonden met het einde van de Verzuiling en de ontwikkelingen in de jaren '60. Nu we echter aan het einde van de uitloop van de lange jaren '60 zijn, verliest deze institutionele oecumene zijn glans. Met name vanuit de Rooms-katholieke Kerk worden er andere keuzes wat betreft de oecumene gemaakt. Ook de schaalvergroting van de parochies maakt een institutionele invulling van de oecumene lastiger zo niet onmogelijk. De periode waarin er veel energie werd gestoken om met name de zichtbare, interconfessionele eenheid vorm te geven is voorbij.

Damsterboord wordt ook met deze ontwikkelingen geconfronteerd. Gezien het belang van de oecumenische traditie voor de eigen identiteit, zou het een goed idee zijn om te kijken naar een nieuwe invulling van oecumene. Er zijn verschillende publicaties over oecumene⁷, die een nieuwe impuls zouden kunnen geven. Nieuwe tradities, contacten met andere geloofsgemeenschappen en nieuwe vormen van vieren kunnen een stimulans geven aan het eigen gemeentelieven.

Deze nieuwe oecumene kan in alle drie de scenario's een plek krijgen. Er kunnen missional communities ontstaan (scenario 2) die specifiek aandacht geven aan het oefenen van de oecumene. Bijkomend voordeel is dat dit in een informelere setting gebeurt, waarbij het gemakkelijker is om tot een oecumene van het hart te komen zonder dat kerkelijke grenzen dit onmogelijk maken. Er is hier waarschijnlijk van Rooms-Katholieke zijde ook de nodige ruimte voor, hoewel we dit niet hard kunnen maken op basis van empirisch onderzoek. Er is ook de mogelijkheid om de liturgische identiteit sterker te laten beïnvloeden door de Rooms-Katholieke en ander christelijke tradities.

⁷ Zie bijvoorbeeld de reeks "Oecumenische Bezinning" van de Raad van Kerken Nederland. Ook het document "Het doel is de weg. Over de voortgang van de oecumene" uit 2008 (te vinden op de website van de Raad van Kerken) is heel instructief.

Elementen uit andere tradities kunnen de eigen vormgeving van spiritualiteit informeren en versterken.

De kwestie van gebouwen speelt hier wel een complicerende rol. De Emmaüskerk is immers in gezamenlijk bezit met de Rooms-katholieke parochie. Het is de vraag in hoeverre door de schaalvergroting van parochies dit gebouw ook door de RK Kerk in stand gehouden zal willen worden. Het zal de PG Damsterboord nog wel de nodige moeite kosten om dit goed af te handelen, maar de tijd lijkt wel rijp om hier nieuwe afspraken over te maken. De oecumene van het instituut lijkt niet meer te leven, de oecumene van het hart biedt vele mogelijkheden.

In de drie scenario's kan gekeken worden hoe een oecumenische identiteit verbreed kan worden en versterkt kan worden. Hoe precies valt buiten de kaders van dit rapport. Dit vraagt om een goede contextualisatie en te handelen naar wat er mogelijk is.

Plaats, gebouw en gemeenschap

Samen met de veranderingen in het Nederlandse religieuze landschap die we hierboven geschetst hebben, komt ook een verandering in de manier waarop kerken zich verhouden tot een bepaalde lokaliteit. De Protestantse Kerk heeft een parochiale structuur, waarbij elke gemeente een eigen geografisch gebied heeft. De ontwikkeling die we zien is dat (1) plaats minder van belang geworden is voor het kerkelijk leven maar (2) er zeker nog wel toe doet, zeker als we de parochie op het niveau van een stad of regio denken.

Volgens een bekende studie van de Britse socioloog Anthony Giddens (1990) is er sprake van een *transformation of intimacy*. De koppeling van gemeenschappen aan een specifieke plaats neemt af, en het belang van intentionele relaties (zoals bijvoorbeeld vriendschappen) neemt toe. Het web van relaties die belangrijk zijn voor mensen is daardoor steeds minder gekoppeld aan een specifieke plaats. Interessant genoeg ontwikkelde Anthony Giddens zijn theorie vóór de opkomst van het internet en sociale media als Facebook, maar deze fenomenen hebben de ontwikkeling die hij beschrijft zeer fundamenteel versterkt. Een vriendschapsrelatie met iemand aan de andere kant van de wereld kan tegenwoordig belangrijker en sterker zijn dan iemands relatie met een buurman of buurvrouw. Voor de kerk betekent dit dat, zoals we eerder constateerden, ze niet meer kan rekenen op een vanzelfsprekende lokale gemeenschap waar ze een expressie van is. Dat geldt *ook* voor dorpskerken. Er is wat dat betreft geen groot verschil tussen dorp en stad.

Van dorpskerken wordt vaak gedacht dat ze voor en van het dorp zijn (zie Beekman 2011), maar uit het onderzoek van Jacobine Gelderloos (publicatie wordt in 2018 verwacht) blijkt dat ook dorpen te maken hebben met dezelfde tendens: dorpsbewoners zijn mobiel en kiezen voor kerken die bij hen passen, ook als ze daarvoor naar een ander dorp of de stad moeten rijden.

Het kerkgebouw echter speelt vaak nog een belangrijke lokale functie. Het gebouw wordt door het dorp vaak gezien als een belangrijk deel van de eigen identiteit, ook door mensen die niet bij de kerkelijke gemeente horen. Bovendien wordt het kerkgebouw voor allerlei andere dingen gebruikt die met zingeving te maken hebben, zoals 4 en 5 mei vieringen, maar ook dorpsfeesten zoals klokkenluiden of dorpsfeesten.

Voor de PG Damsterboord betekent dit dat de locatie van het gebouw van ondergeschikt belang is. Dat bijvoorbeeld de Stefanuskerk niet in het centrum van Lewenborg staat, hoeft voor het kerkelijk leven niet veel uit te maken. Als de PG Damsterboord kiest voor scenario 1, kiest de gemeente ervoor om een meer stedelijke en regionale uitstraling te ontwikkelen waarbij locatie sowieso minder van belang is, tenminste als het gaat om het bereiken van bepaalde mensen en groepen. De locatie (met uitzicht over de weilanden) draagt wel degelijk op een esthetische wijze bij aan de identiteit van de gemeente. Als de PG Damsterboord kiest voor scenario 2, wordt er juist wel ingezet om lokaal te werken, maar dan zijn gebouwen weer van minder belang. De lokale identiteiten van de PG Damsterboord worden dan ontwikkeld in de missional communities, die in de regel in

huiskamers samen komen, of eventueel grotere ruimtes (bijv. buurthuizen) in de wijken zelf.

Het is ons in het onderzoek niet helemaal duidelijk geworden welke rol de Stefanuskerk als gebouw speelt in het dorpsleven. Het is belangrijk om deze rol van het gebouw voor de dorpingen van Noorddijk goed in het oog te houden en een plekje te geven in de ontwikkeling van de identiteit van de PG Damsterboord in de komende 10 jaar. Damsterboord heeft een eigen unieke positie, omdat het geen wijkgemeente is van de PG Groningen, en zowel van de stad als het platteland is. Voor zover ons bekend is er geen onderzoek verricht naar vergelijkbare kerken die op de rand van stad en platteland functioneren. Helaas zijn er dus geen voorbeelden te vinden van kerken waar de PG Damsterboord van kan leren op dat terrein.

Hoewel de vormgeving van religie beïnvloed wordt door de *transformation of intimacy* betekent dit niet dat religie volledig a-lokaal is. In Nederland zie je dat mensen geen grote afstanden afleggen om naar een kerkelijke gemeente te gaan. Je zou kunnen zeggen dat de stad Groningen, evt. met een aantal omliggende dorpen een eigen *religieuze ecologie* vormt. Dit is een begrip die onder meer door Nancy Ammerman (1997) gebruikt wordt. In een bepaalde geografische ruimte kun je een eigen lokale religieuze dynamiek onderscheiden. Kerken en andere religieuze gemeenschappen reageren op elkaar en vormen een eigen sociaal domein. De PG Damsterboord moet ook kijken hoe de eigen gemeente zich verhoudt tot andere kerken en welke plaats ze inneemt t.o.v. andere kerken.

In de recente missiologische literatuur die zich bezighoudt met de Anglicaanse fresh expressions beweging wordt tegenwoordig veel het woord “mixed economy” gebruikt. De gedachte is dat er binnen één parochie of binnen één groter verband (bijv. een stad met een aantal parochies) meerdere expressies van kerk zijn naast elkaar kunnen bestaan. Ook in Groningen en de naaste ommelanden kan zo’n mixed economy ontstaan waarbinnen verschillende groepen verschillende manieren van kerk zijn vormgeven. Dit kunnen ook kerken van verschillende denominationele signatuur zijn. Zo ontstaat een netwerk van kerkelijke communities die allemaal hun eigen plek en vormgeving hebben. De PG Damsterboord zal zich moeten afvragen welke rol zij wil spelen in het grote verband van de stad Groningen. Een mixed economy benadering vraagt om aandacht voor het leggen van connecties met andere kerken. Dit zou de oecumene van het hart met verschillende kerkelijke gemeentes, dus niet alleen met de RK-parochies een nieuwe impuls kunnen geven.

Bibliografie

- Ammerman, Nancy. *Congregation and Community*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press, 1997.
- Beekman, Wim. 2011. "Leve de dorpskerk. Verslag van een studie naar de mogelijkheden en beperkingen van kleine kerkelijke gemeenten in kleine dorpsgemeenschappen".
- Bernts, Ton, en Joantine Berghuijs. 2016. *God in Nederland 1966-2015*. Baarn: Ten Have.
- Breen, Mike, and 3DM Team. *Een Cultuur van Discipelschap. Bouwen Aan Een Missionaire Beweging Door Discipelschap in de Stijl van Jezus*. Assen: Nederland Zoekt, 2013.
- Brown, Callum G. 2009. *The Death of Christian Britain*. 2de dr. London: Routledge.
- Davie, Grace. 2002. "Praying Alone? Church-Going in Britain and Social Capital A Reply to Steve Bruce". *Journal of Contemporary Religion* 17 (3): 329--334.
- Davie, Grace. 2006. "Religion in Europe in the 21st century: The factors to take into account". *European Journal of Sociology* 47 (2).
- Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Guder, Daniel L., and Lois Barrett. *Missional Church: A Vision for the Sending of the Church in North America*. Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998.
- Hart, Joep de. 2014. *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Heelas, P., en L. Woodhead. 2005. *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hendriks, Jan. *Verlangen en vertrouwen: het hart van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok, 2008.
- Jenkins, Philip. 2007. *God's continent. Christianity, Islam and Europe's Religious Crisis*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Klomp, Mirella, Marten Van Der Meulen, Erin Wilson, and Anita Zijdemans. z.d. "'The Passion' as Public Reflexivity. How the Dutch in a Ritual-Musical Event Reflect on Religious and Moral Discussions in Society". *Journal of Religion in Europe*, forthcoming.
- Klomp, Mirella, and Marten Van der Meulen. z.d. 'The Passion as Ludic Practice. Understanding Public Ritual Performances in Late Modern Society: A Netherlands Case Study.' *Journal of Contemporary Religion*, forthcoming.
- Lynch, G. 2012. *The Sacred in the Modern World. A Cultural Sociological Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Meulen, Marten van der. 2014. "Over berg en dal: twintigers en dertigers in de Protestantse Kerk". Groningen: PThU / CCC.
- Meulen, Marten van der. 2015. "Krimpende middelen en toch vitaal. Rapportage over de financiële situatie van protestantse kerken in Drenthe, Friesland en Groningen". Groningen: PThU / CCC.
- Moynagh, Michael. *Church for Every Context: An Introduction to Theology and Practice*. Hymns Ancient and Modern Ltd, 2012.
- Noort, Gerrit, Stefan Paas, Henk de Roest, and Sake Stoppels. *Als Een Kerk Opnieuw Begint. Handboek Voor Missionaire Gemeentevorming*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2008.
- 'Op Hoop van Zegen. Ontwikkelingen, Geleerde Lessen En Uitdagingen Na Acht Jaar Pionieren'. Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland, 2017.
- Posthumus, Hanneke, Josje den Ridder, en Joep de Hart. 2014. "Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society". Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Roest, H. de *Een Huis Voor de Ziel*. Zoetermeer: Meinema, 2010.
- Roest, H. P. de. 2013. "Losing a Common Space to Connect": An Inquiry into Inside Perspectives on Church Closure Using Visual Methods. *International Journal of Practical Theology*, 17(2), 292-313.
- Rooden, P. van. 2004. "Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom". *BMGN - Low Countries Historical Review* 119 (4): 524–51.
- Simonse, J. 1997. *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk: het verhaal van een secularisatieproces*. Baarn: Ten Have.
- Taylor, Charles. 2007. *A secular age*. Cambridge Univ Press.
- Williams, Rowan. *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context*. Church House Publishing, 2004.